

Nani

RÉSZLET A „VÍZTÜKÖRBEN CSILLAGOK” CÍMŰ
EMLÉKIRATBÓL

Életem kezdőpontja Székelyudvarhely tündérvilága. Pedig Székelyudvarhelyt a valóságosnak nevezett tapasztalással felnőttkoromig nem láttam, csupán nagyanyám szemében tükröződött, mint víztükörben a csillagok. Ez a helynév lett világismeretem kiinduló pontja. Mert családtörténeti érdeklődésem anyai nagyanyámtól, Nanitól indul. Sose mesét mondott; emlékeit elevenítette fel. Lelke szakadatlanul hazaröptette ifjú kora Székelyudvarhelyére. Visszavágyott – és nem. Tudta, hogy az a székely világ már csak benne él. Ám ahogy kimondta, hogy „kertünk alatt folyt a Küküllő”, abban benne volt mély vágyódása. A kivételes nevű folyóvíz, a kertekalji Kis-Küküllő így vált számomra is Tündérország hívószavává. Emlékezetében idillivé vált az adomákba kívánczoló kisvárosi magyar élet, emlékein átszekereztek a szűrős harisnyát viselő székelyek s a folyócska partján kőménymagot gyűjtő cigányok; és ahogy a valóságban, Naniban is jól összesimult a Jézus kápolna erődített köréptménye az ősvallás idejére emlékező Budvárral.

Számos helyi történet parázlott benne. Mindegyiket úgy kezdte, hogy kimondta a benne szereplő rokonnak vagy ismerősnek a nevét. Ezeket már elfelejtettem, legfeljebb sok erdélyi családnév cseng ismerősen bennem; akkortájt csak a történet kapott meg. Kicsiny gyermekként sokat voltam nála a Kandó Kálmán utcai lakásán; s látom magamat megszokott helyemen, ahogy délutánonként a díványon fent pihen, én meg mellette a szőnyegen játszom katonáimmal, állatképeimmel. A budai utcácska – falatnyi erkélyes – csendes lakásában megelevenedett álomvilágban mindenekelőtt Nani délceg férje jelent meg főhősként.

Nagyapám nagyon szerette nagyanyámat. Ő, köpeczi Bocz Endre eredetileg katonatisztnak készült, de szerelméért feladta életpályáját. A XVI. században még a háromszéki Köpecen említett szabad székely családból származott; a Boczok „köpeczi” előnévvel járó nemeslevele 1649-ből való. Nagyapám már az Enyedre elszármazott ágból indult; a bécsújhelyi tiszti főiskolát végezte el, s utána helyezték Udvarhelyre. Nagyanyám úgy mondta, hogy mikor összeházasodtak, vőlegénye nem tudott pénzbeli biztosítékot, óvadékot letenni. Kilépett a hadseregből és hivatalnok lett Udvarhelyen. Feltehetően gyermeki elmében ez a kaució összekeveredett azzal, hogy apámnak „reverzálist” kellett adnia anyámnak (s talán ez volt az eset nagyanyáméknál is, mert bennem végül ez a kifejezés ragadt meg: a férfi „reverzálist ad”, hogy nőül vehesse jegyesét). Reverzálist adni – ez az ismeretlen kifejezés olyan volt számomra, mint később Fehér Szarvas könyvében a rejtelmes „atavizmus” szó: a párkákat idézte meg. A lényegyet persze megértettem: nagyapámnak biztosítékot kellett volna felmutatni, hogy leendő feleségének katonatiszt életmódjához illő szintet tud

nyújtani. Mivel pedig ennek beszerzésére nem volt képes, kilépett és polgári foglalkozást választott; ha jól idézem, jegyzőként dolgozott, s nevelte fel két leányát (a kisebbik lett az anyám). Később megtudtam: amiről nagyanyám az ő házassága kapcsán beszélt, az a kaució. Általában ugyanis azt a titokzatos „reverzálist” a katolikus egyház kérte a nem katolikus házasulandótól, ha katolikus egyház tagjával akart egybekelni; mégpedig arra vonatkozólag, hogy a leendő gyermekeiket katolikusnak nevelik. S ilyen történt a mi esetünkben is, amikor református apánk pápista anyánkat feleségül vette: az egyházi szertartást ahhoz kötötték, hogy anyám vallásán lesznek gyermekei. (Apám engedett, de mindig kissé távolságtartóan állt hozzá; pl. Balázs-áldáskor megjegyezte, hogy a két megkent gyermekének egyike sem Balázs. Volt ebben szándékos értetlenség.) Ami nagyanyámat illeti, ő nem fejtette sosem ki, de néhány elejtett szava és az egyházi előírásokat aggodalmasan követő viselkedése mögött én a két nagy magyar felekezet közötti, a családon belüli hitvita utórezgését véltem érezni.

Nani kedvenc nótája is kettejüknek a nehézségeket leküzdő egymásra találásáról vallott – szinte ballada-szerűen.

„Károg a holló a jegenyén,
Azt mondja: nem leszel az enyém.
De hiába mondja, mégis tudom róla, hogy
Károg a holló a jegenyén.”

S az is egy nóta személyessé formálása, ahogy kicsiny lánygyermekait ringatta:

„Ez az én szeretőm, ez a pici barna.
Olyan az orcája, mint egy piros alma.
Pici piros alma terem minden sorba,
De ilyen *Bocz-pindur* nem minden bokorba.”

A mélyen átélt szeretet melegségét éreztem hangján átsütni, ahogy eldúdolta a dalocskát.

Valamelyik nap öcsém, Isti felemlítette, hogy esti mese közben Nani időnként váratlanul azt mondta: „Csont”. Amíg válaszoltunk, tovább mesélt. Amikor már nem érkezett válasz, unokái aludtak. Furcsa, hogy épp Isti emlékezett erre, mer ő volt általában a legkönnyebben elalvó. Magára húzta a takarót és annyit mondott: „Alszom” – és tényleg, már aludt is.

Én nagyobb létemre sűrűn voltam nagyanyámnál, s így napi ügyeink közben is előjöttek a régi történetek. Érződött az örökké tartó csodálat a hangján elmondván, hogy biza nagyapánk – az ő párja! – fogadásból lóháton ment fel a lépcsőn a kaszinóba. Először hallván a történetet még olyan kicsi voltam, hogy nem is értettem, mi ebben a teljesítmény. Mint ahogy azt sem, mi olyan furcsa egy sorrend-felcserélésben. Ő pedig visszakacagta azt a műkedvelő színi előadást Udvarhelyen, amelyen a társaság egyik hölgytagja is szerepelt. Rettenetes lámpalázban égve elvétette a szöveget, s azt mondta aggodva szerepbeli párjának:

– Ne menj el, mert meghalsz s meghülsz!

Vagy a korabeli olvasókönyvvel az az eset, hogy a gyermek olvassa az öszvérről, hogy „Hegyeken, völgyeken biztos a járása”, majd véletlenül kettőt lapoz, s ott már vadmadarakról szól a szöveg, ezért így folytatja: „tojik kettőt-hármat, zöldes a tojása”.

Sokadszorra is rácsodálkozva mesélte el, hogy nagyapám közhivatalnokként nem akart engedélyt adni egy bűvésznak a városbeli előadásra. Végül, hogy elejét vegye a sirámnak, azt ajánlotta a kérelmezőnek, hogy egye fene, megadja az engedélyt, de csak ha őt is be tudja csapni. Meg is kapta a mutatványos, amikor az előbb még nagyapám zsebében levő pénztárcát nyújtotta feléje. S ha már a lopásnál tartok, megemlíthetem azt az esetet, amikor az utcán találkozott egy Tolvaj vezetéknevű régebbi ismerőssel, aki közben valami sikkasztásba keveredett. Ahogy az üdvözlővén nagyapát, feléje nyújtotta kezét, nagyapa ezt mondta: – Amióta kisbetűvel írod a neved, nem fogok kezét veled.

Volt tehát humora, s ezt érezni lehetett nagyanyám szavaiból is. Ilyen az az eset, amikor a Nagy Háború keleti frontjáról levelet ír a feleségének, s benne a lövészárókbeli helyzetét fanyar derűvel így jelzi: „a tisztiszolgám gyönyörűHen mos”.

A társasági meghitt hangulat mellett azonban az erkölcs keményen működött. Természetesnek számított, hogy az ember felel tetteiért. Súlyos sérelme esetén elvárt volt, hogy akár az életével is felelt megszegője. Nani mesélt olyan esetről, hogy a becsületét veszített úriember elé az asztalára tettek egy töltött pisztolyt, azután magára hagyták a dörrenésig.

Az erkölcs szigorú vallásosságon nyugodott. Gyermekkoromban étkezéskor mindig elmondtuk az asztali áldást és a köszönetet („Édes Jézus, légy vendégünk. Áldd meg, amit adtál nekünk.” És „Aki ételt-italt adott, annak neve legyen áldott.”) Reggeli fohással kezdtük a napot („Szívem első gondolata hozzád száll fel, Istenem. Te őriztél meg az éjjel, maradj ma is énvelem.”) és lefekvéskor esti imával zártuk („Én Istenem, jó Istenem, Becsukódik már a szemem, de a Tied nyitva, Atyám, amíg alszom, vigyázz reám” és ezután felsoroltuk szeretteinket, szüleim után így következett: „a kis Istvánt, a kedves Andrást” és azzal záródott, hogy „nagyapa nyugodjék békében, Amen”). Nagyanyám kenyérszelés előtt mindig keresztet karcolt a kenyér aljára. Ez a szokás a rendszeres családi együttlét megbomlásával és a közös étkezések gyérülésével veszett el. Szüleim válása után – hivatalosan 9 éves koromban, de addig sem volt békés a közeg – a Fő u. 75. első emeleti polgári otthonunkból nagyanyámhoz költöztünk kis lakásába (Kandó Kálmán utca 5. II. em. 1). Anyám háztartásbeliből keresővé változott, s késő éjszakáig dolgozott: tanár lévén órákra készült, füzeteket javított. Szükségeit ellátta; sőt kissé túlzottan ki is szolgált minket, különösen Nani halála után. Mert Nani is ilyen volt és gondolom, hogy anyánk pótolni szerette volna nagyanyánk elvesztését. De ő sem mondta el nekem fájdalmait, töprengéseit – nem is volt ilyen téren beszédes; meg joggal, kicsiny gyermeknek nézhetett –, de én sem számoltam be a velem és bennem törtétekről, hacsak nem olyasvalami történt, ami intézkedést kívánt. Ezért is érintett váratlanul, amikor egyszerűen csak derült égből rámcsapva felvetette: mit szólnék, ha újra férjhez menne. Nem

rémlett nekem, hogy kivel; így hát mi egyebet mondhattam, mint hogy nem örülnék ennek. Valószínűleg ő is habozott, ezért kaptam így telibe ezt a kérdést.

Az erkölcsi tanításokat nagyanyámtól kaptam. Kezdve onnan, hogy a tétlenség nagy bűnnek számított nála. Többször elmesélte Mátyás király három lustájának esetét. Eszerint Mátyás király összegyűjtötte birodalma három legrestebb emberét. Ellátta őket mindennel; azok meg naphosszat csak heverésztek. Egyszer azonban tűz ütött ki. Égett a ház, s az egyik vontatott hangon megjegyzi: – Ég a ház. A másik erre felveti, hogy tán ki kéne menni. Mire a harmadik: – Nem untok beszélni? S ott égtek.

Ahogy máskor mondta: „Nem akarásnak nyögés a vége.”

Gyakran idézte fanyar humorral Arany János Híd-avatásából a lomha úri nő sóhaját:

„Ah, kínos élet: reggel s estve Öltözni és vetkezni kell!”

Volt egy mondása is arra, ha valamelyikünk feltűnően lógatta a lábát: „Ha a lustaság fájna, ordítanál.”

Bosszantotta, ha egy gyermek unatkozik. Ilyenkor adta a szájukba azt a hazulról hozott mondást is, hogy

– Mit játszódjunk? Békát nyúzzunk, s a bőrrivel takarózzunk!

Az iskolakerülésre is volt rigmusa:

„Iskolába?

Fáj a lába.

Hazamenni?

Nem fáj semmi.”

Ajánlotta is, hogy kenjük be az iskola oldalát szalonnával, hadd vigyék el a kutyák.

Figyelme kiterjedt külsőnkre is: például ha nagy és persze gyászkeretes volt a körmünk, akkor kapának nevezte, mert „akkora, hogy kapálni lehetne vele”.

Bölcselmeiben megjelentek a népcsoportok közti különbségek is. Később Andrásfalvy Berci írta le néprajzos alapossággal a felfogásbeli eltérést az összeköltöztetett menekült bukovinai székelyek és a tolnai-baranyai svábok között. Erről nagyanyámtól azt a történetet hallottam, hogy még odahaza, Erdélyben a székely a szásznál vendégként asztalhoz ülven, a házigazda emígy inti vendégét a takarékoskodásra. Igen vékonyra szeli a kenyeret és a szeméhez emelvén annak likacsain keresztül azt mondja: – Látlak, székely. Mire a székely fogja a kést, vág egy vastag karéjt, belemetsz egy lyukat, s úgy emelvén szeméhez válaszol: – Látlak, szász.

Ám a szászok esetében egymás szokásaitól való idegenkedésen túlment a bizalmatlanság. A másik német eredetű népcsoporttal, a svábokkal szemben, a szászok csak magukkal törődtek. Szabadságküzdelmekben nem osztoztak. Nagyanyám elmesélte, hogy ragadt rájuk a „bakszász” gúnynev. A magyarok ugyanis büszkén katonáskodtak; a szászok meg lehetőleg kihúzták magukat e kötelezettség alól (is). Egy sorozásnál ezért legényeik leányruhát öltöttek, hogy el ne vigyék őket. A sorozó tiszt rájött a turpisságra és sorra leleplezte a gyávákat: – Ez is bakszász, ez is bakszász ...– mondta ki a verdiktet, s így mégis mundaérba kerültek.

Élvezte a népi humort. Ízesen mesélte el az egyik helyi plébánosnál lezajlott püspöki vizitáció csattanóját. Történt ugyanis, hogy a vidéki papocska felment a püspökhöz valaminő ügyet intézni. S ott szemé-szája elállt, amikor kitapasztalta a vízöblítéses illemhely működését. Meg akart felelni a kihívásnak, s amikor a püspök látogatott el hozzá, felbérelt egy cigányt, hogy húzódjék meg a budi mögött és amikor a püspök úr elvégzi szükségét, akkor egy papírral törölje ki a fenekét. Így is történt. Ám a püspök elcsodálkozott a szolgáltatáson és alánézett, hogy mi is történhetett vele. Akkor pedig a cigány mégegyszer törölt a kezében levő papírral.

Hasonlóképpen nagyon mulattatta a vidéki úrhoz érkező vendég története. Az urak beülnek a szobába beszélgetni, de a konyha felé nyitott az ajtó. A szakácsné pedig épp tésztát gyúr. Erőt csöpög szegénynek az orra, így karjával gyakran odatöröl. A házigazda marasztalja vendégét ebédre. Mire az ennyit mond:

– Ha így csöppen, maradok, ha úgy csöppen: nem.

Talán az elvárható úri nagyvonalúság és a tényleges szegénység között feszülő ellentét okán a fukarságot ferde szemmel nézte. Volt története egy nőismerősről, aki hét vendéget hívott egy kacsza peccsenyéjére. S amikor azok nem mertek venni belőle, így sopánkodott: – Jaj Istenem, hogy lehet 1 kacsza is sok 7 embernek?! Valahányszor eszébe jutott ez, mindig derült rajta.

Arra is mosolyogva emlékezett vissza, hogy az udvarhely-környéki cigányok káromkodás helyett így átkozódtak:

– Essen ki az orrodból a közfal!

– Járjon ki a szemed, mint az asztalfiókja!

Az üres hivalkodást azonban mindenkinél elítélte, s igazán székelyesen rakta helyre:

-Ennek még szaros piszkafával sem érni fel az orrát!

A nagyravágyóknak ez a mondás járt:

-Azt nem éred meg hajason, kopaszon is bajoson.

Bár jól tudta, hogy „szarnak s kárnak nincs gazdája”, nem hagyta, hogy csínytevésünket más nyakába akarjuk varrni. Ha valamelyikünk arra hivatkozott, hogy a gazkodásra a másik buzdított fel, olyankor gyakran hallhattuk tőle:

-És ha azt mondanák, ugorj a kútba? Beleugornál?

Kemény következetességére jellemző a „Jobbkézzel”. Nagyanyám ilyen címmel látott el egy füzetet, s ebbe mindennap írnom kellett – jobb kézzel. Azóta se megy. Az volt különösen kényelmetlen, amikor elemiben dolgozatot írtunk és én arra figyeltem, hogy a teremben a sorok között sétáló tanítónő mikor ér hozzám; akkor ugyanis átkaptam jobb kezembe a tollat. Ez biza rontotta a teljesítményt, de korai lecke volt rejtőzködésből!

Erkölcisége a kisközösségben élő, a valóságban két lábbal álló embereké volt. A székelly szegénylét is megjelent benne:

– A kenyér Isten teste. Ha megszáradt, sem szabad eldobni.

Ha nem volt más egyéb otthon, egy karaj kenyér akkor is járt a koldusnak. Meg is döbrent, amikor már a fővárosban a hozzánk becsöngető kéregető azt nem fogadta el.

A hitelveket kőkeményen vette.

– Féld Istent!

– De nagymama, azt mondtad, az Isten jó. Akkor miért kell félni tőle? – A válasz gyakran ez volt:

– Már megint azok a Kelemen-miértek! – megrettent kérdésem végiggondolásától. S a minősítésben benne volt – válófélben levő, majd elvált – apám iránti indulata is (ami rossz, az Kelemen).

Ugyanígy a Szentháromságról. Rákérdeztem „egy Istenben három személy van, hogy lehet?”

– Ebben hinni kell. Nálunk okosabb emberek már belebolondultak ebbe.

Borzongva mesélte az óceánjáró Titanic esetét a körükbeli felfogás szerint. Szerinte ki is írták, hogy olyan hatalmas ez a hajó, hogy „Akár segít az Isten, akár nem, mi mégis átkelünk a tengeren”. És érezte, hogy ez a magatartás nyílegyenesen vezetett a szerencsétlenséghez.

Ide soroltam sokáig Lutherről elmondott történetét is. Eszerint miközben szakított a katolikus egyházzal és éppen e témában írt, megjelent neki az ördög. Erre ő hozzávágta a tintatartót. Nem mondta, de érezhető volt, hogy a katolikus hittől való letérése hozta oda a rossz szellemet. Engem pedig megriasztott az ördögűzés ilyen közönséges módja.

A nagyanyámtól kapott erős ráhatást nemcsak mindent mérlegelő ellenkezésem tompította. Hanem. Még alsós koromban történt, hogy – bizonyára valami kisebb helytelenkedésért – hittantanárunk, egy pap pofonvágott. Engem addig senki sem ütött arcon. Otthon az volt a kőkemény hozzáállás, hogy lehet verekedni (bár nem szép dolog), s lehet a gyermek fenekére verni, ha rosszkodik – de az arc: Isten képmása. Azt tisztelni kell!

Egyébként az úri viselkedés volt mindenben az irányadó. Miközben a Rákosi-korszak osztályharca tombolt körülöttünk, a családban egyértelmű értékrend uralkodott. Utólag, az osztályharcos iskolai tanulmányok bevonásával (és átértékelésével!) is úgy találok, hogy az „úri”-nak nevezett értékrend és modor – legalábbis ahogy ez családban működött – közelebb állt az emberi együttélés szükségleteihez, mint akármilyen más. Pedig azóta felpuhítottam a szabadság-egyenlőség-testvériség szempontjaival...

Nagyanyám felfogása véglegesen megfogott. Őszerinte ugyanis az úr – minden helyzetben úr. Ha rátör a sors és szolgamunkát kell végeznie, azt is kifogástalanul és lelkiismeretesen tegye. Abban különbözik a többi embertől, hogy többet, alaposabban és lelkiismeretesebben teljesít. Mert sorsának ura akar maradni. Elbeszélései alapján az az érzés alakult ki bennem, hogy ez a felfogás közkeletű volt a szegény székely nemesek között. Későbbi ismeretem szerinti megfogalmazásban pedig ez lenne az elit (sajnos már nagyon nem az). Így történt, hogy magával ragadott Németh László címválasztása: „A minőség forradalma”. Akár az Ingolstadtban élő menekült orvos-poli-

tikus, Csernohorszky Vilmos kötetének címe: „Erkölc és politika”. Benne van az értékválasztás és a hajtóerő is. Ugyanígy gondolkodott erről Széchenyi is. Sőt fel fogása kifejezetten szemben áll a mai általános tapasztalattal és vélekedéssel: a Legnagyobb Magyar szerint a politika alapja az erkölcs.

Később lejárátódott minden máshoz hasonlatosan a forradalom fogalma is; de bennem 48, majd 56 tisztasága erősítette meg, hogy a forradalom a „jó” oldalához tartozik (vagy legalábbis: tartozhat, ha nemes indulatból fakad). Vannak a „társ” szót megélő társadalmak; s épp közös nemzeti mozgalmaink bizonyítják, hogy a miénk ilyen. Ilyen – minden rossz tapasztalat és minden keveredés ellenére. Nálunk, ha pl. természeti csapás ér egy vidéket, nem fegyvereseket kell odaküldeni a fosztogatások meggátolására, hanem a segítség indulata támad fel. A közép- és kisnemesség úr-fogalmát szerencsére még megtapasztalhattam a való életben. Nagypapát a parajdi felkelés miatt Horthy holtában vitézzé avatta 1926-ban. Ezzel járt egy vitézi telek; esetünkben Kunszentmiklós határában. Nagyanyám nem tudott ott lenni, így egy helybeli gazdával műveltette a földet. Itt ivódott belém, hogy a munkaviszony hogy alakul át a megrendelő és a vállalkozó (nevezzük korszerűen így azt, hogy úr és paraszt) között. Feladat-teljesítés és őszinte ragaszkodás, tiszteletadás és a másikkal emberként – és nem pusztán munkaerőként – való kezelése itt égett belém. (Feleségem ugyanezt a viselkedésmintát hozta vissza családjunkba az ország másik tájáról, Válról.) Mindkét fél tiszteletben tartotta a társadalmi különbséget, szó sem volt „egyenlőségről”, s főleg nem valami haverkodásról; ugyanakkor együttérzéssel és tisztelettel, s ezekben megnyilvánuló szeretettel követte a másik fél életét. Nagyanyámat mindig „nemzetes asszonyoknak” szólították, de ez nem a távolságtartás, hanem a tisztelet jele volt. Szerették, mert ő minden iránt érdeklődött; és ha kellett és lehetett segített Tóthéknak. Ők pedig a nehéz időkben, mikor már mindenkitől mindent elvett a rabló-állam, időről-időre – főleg ünnepek előtt – falusi étellel leptek meg minket. Ezt a kötelezettség nélküli szívbéli összetartozást éltem meg nagyban, amikor 56-ban a magyar vidék élelmiszereket hozott a városban harcolóknak.

Nagyanyám két lányával először 1916-ban menekült el a szülőföldről az oláh betöréskor. Másodszor – és véglegesen – a parajdi felkelés után elfogott és megkínzott, majd onnan kimentett férjével együtt Trianon táján. Vagonlakók lettek a fővárosban. Évek múltán sikerült beköltözniük egy Damjanich utcai lakásba; ez számomra még örömtelibbé, bensőségesebbé tette a 48-as történetekben olvasott hős Damjanich János nevét. Nagypapám nemsokára meghalt, nagyanyám szerint az oláh fogságban elszenvedett kínzások következtében. Úgy mesélte, hogy nagypapám felkelést szervezett Parajdon a Károlyi-kormány biztatásával. Majd a kiterjedt szervezkedést leállították, de ennek híre nem jutott el nagypapámhoz, mert a hírvivő nem érkezett meg hozzá – állítólag azért, mert útközben alaposan berúgott. Parajdon – és így már csak Parajdon! – kitört a megszállók elűzését célul kitűző felkelés, s ez kiváltotta a katonai megtorlást. Nagypapát elfogták és ki akarták szedni belőle a szervezkedés részleteit és tagjait. Napokig (vagy még tovább?) vallatták. Nagyanyám végül egy „huszáros” cselrel hozta ki a zárkából: egy fürdőjegyet mutatott fel

szabadító végzéseként az őrként ott szolgáló írástudatlan oláh katonának. Ő intézte kimenekülésüket Erdélyből, súlyosan beteg férjével és két növendék leányával. Hogyan? Erre kisgyermekként, sajnos, nem kérdeztem rá. Pedig a sosem mesélt részletek adtak igazán tartást megalázott, elüldözött nagyanyámnak. Kissé a Ludas Matyi indulatára hajazó történet ez. Van egy ellenség; róla nagyapám elbeszélésére hivatkozva azt állította, hogy katonai érényekben nemigen bővelkedő. Például támadás előtt az oláh vonalak fölött tömény végtermék-illat lengett. (Van rá szavunk: beszariság.) Azt pedig mások is elbeszélték, hogy a román tisztek arcirosítót használtak és fűzőt viseltek a jobb megjelenés kedvéért – s ezt mi nagyon émyelítőnek tartottuk. Ilyen ellenség eszén túljárni, a személyes küzdelmet sikerre vinni ugyan kicsiny dolog, de mégiscsak elégtételt jelent.

Mit találtam később ezzel a szépen formált történettel kapcsolatban? Miután 1919 januárjában kísérlet történt egy székely köztársaság kikialtására, március 31-én a székely Sóvidéken felkelés robbant ki a román megszállók ellen; azok pedig kegyetlenül leverték. Tudni lehet azt is, hogy tényleg volt egy hírkavarodás az ügyben: állítólag egy félreértett távirat adta meg a végső lökést. Abból az értesülésből, hogy a román hatóságok elengedik a húségeskü letételét az alkalmazottaknak, kinőtt az a következtetés, hogy a románok kivonulnak. Ma ezt úgy mondanák, hogy wishful thinking – vágyvezérelt gondolkodás. Csakhogy magyarok tömeges megkínzásába és legyilkolásába torkollott.

Nagyanyám révén épp a már közöttünk nem levő anyai nagyapám lett a hozzám legközelebb álló felnőt. Sokat gondoltam rá, éreztem velemlétét. Hiszen minden esti imámat érte mondott fohással zártam. Nagyanyám szerint halála után ő a tisztítóútzbe került és imáinkkal onnan segíthetjük tovább az üdvözültek közé. Elismerem, hogy mindenkinek lehetnek bűnei; ilyenre neki is lehetett sok kísértő alkalom – ha mást nem veszünk, kötelességtudóan végigszolgálta a keleti fronton a Nagy Háborút, vagyis ölnie kellett – én mégis szörnyű igazságtalanságnak éreztem, hogy a túlvilágon is szenvedés fogadja. Egyszóval, már akkor, megfélemlített gyermekként sem tudtam elfogadni a belénksulykolt dogmákat.

A sors fintora, hogy hiteles tárgyi emlékem róla csupán egy egérrágtá papírkötésű román nyelvet „gyakorló nyelvkönyv” (ára: 5 korona) és egy zsebszótár (átragasztott ára 3 korona). E két kicsi füzet borítóján ott van nagyapám saját kezű névírása. A magántanulók számára írott nyelvkönyvet Róna Antal szerkesztette és Déván adták ki, az előszó szerint 1919. április 15-én. Már akkor így kezdi szövegét a szerző: „Az államnyelv tudása egyrészt elemi *kötelessége*, másrészt eminens *érdeke* minden egyes állampolgárnak. Vonatkozik ez azokra a románúl² nem tudó magyar tisztviselőkre, akik a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodva, megmaradtak továbbra is eddigi hivatalukban.” Pedig akkor még jóval Trianon előtt voltunk... A Pallas Nagy Lexikonát és még néhány Udvarhelyről elszármazott könyvet már oldalágról, nagyanyám legkisebb húgától, „Kata lelkemtől” örököltem meg. Ők szabályosan költöztették ki könyveiket is; benne van minden kötetben a pecsét: „Odorheiu Cenzurat”. Kata lelke és – első férje elvesztése utáni – második ura, Gyula bácsi csöndes, ked-

ves, szeretetteljes otthona máig az eszményi házaspár képét vetíti elém. Nálunk rosszabb volt a helyzet; szüleim válásához vezető viszályok néha igen hangosakká váltak, s egy ízben előttem történt, hogy apám anyámat hajánál fogva a földön húzva rángatta ki a fürdőszobából. Ahogy nagyanyámat ismerem, ő nem tudta lenyelni apám üzleti ügyeskedését és félrelépéseit és ha előttem is cseplült ilyenekért apámat, akkor nyilván a leányát is traktálta Béla veje viselt dolgaival. (Bizonyára hozzájárult szüleim házasságának megromlásához, hogy apám 10 évig járt jegyben anyámmal, mert fizetés nélküli díjnokként nem volt mire családot alapítania.)

Ám míg Kata lelkiemnek a nevéhez ragadt a megszólítás, nagyanyám gyakran szólított meg minket is így: „Lelkem!”. (Amikor azután a török nyelvvel ismerkedtem, nagy otthonossággal fedeztem fel benne ugyanezt a megszólítást a hozzánk közel állókra: „dzsanim”³, azaz lelkem.)

Van azután régi-régi kézírással egy kis keményfedelű füzetem; a reáragasztott címkén a felirat: „Gyermekeim” s alatta: „születésök ideje”. Első bejegyzése: Dr. Beczásy Gyula (született 1859-ben). A második oldal Szobotka Rezsóné Beczásy Julcsáé (sz.: 1864) és öt gyermekéé. Azután következik Dr. Jakabházy Zsigáné Szabó Margit (sz.: 1870), majd Gálffy Kálmánné Szabó Anna (sz.: 1872), Groák Béláné Szabó Kata (sz.: 1873), vagyis Kata lelkiem, aki első férje halála (1900) után Leichtner Gyulához ment férjhez. Külön oldalon szerepel Szabó Károly (sz.: 1876) gyermekeivel, azután Szabó Kálmán (sz.: 1878); gyermekkorunk Kálmán bácsija, a nálunk csak Tattersallnak emlegetett Nemzeti Lovarda ura, színésznők kedvence. Első házasságából származik a londoni rádiónál is sokáig dolgozó irodalmár Cs. Szabó László; a rákövetkezőből pedig Károly nevű fia, vagyis Kokó, aki 1956-ban Ausztráliába menekült. Végül pedig Bocz Endréné Szabó Ilonka, a nagyanyám (sz.: 1881. június 12-én, s férjhez ment 1903. november 18-án). Két leányát még ugyanaz a kéz írta be ugyanazzal a tollal: Bocz Ilonka (magunk között: Juci, sz.: 1905. július 10-én) és Mária (számkra: Mami, sz.: 1907. január 30). A legkésőbbi bejegyzés: Szabó Károly oldalán van: „lelkiem Károlyom meghalt 1912. április 23-án”. A feljegyzéseket tehát anyai nagyanyám, Cs. (csekefalvi) Szabó Ilona anyja, Patakfalvi Ferenczy Julianna, köpeczi Botz Károly felesége készítette. Később anyám újabb adatokkal – persze főleg a mi águnkra vonatkozólag – kiegészítette: ezek jól különváló ceruzás bejegyzések.

Botz-nak írtam Nani apját, mert úgy emlékszem, hogy nagyanyám azt mesélte, Endre volt az, aki következetesen áttért a „cz”-s írásformára; így tartván magyarosabbnak. Károly dedapám élete sem volt eseménytelen. Garibaldi seregében volt huszár; azután fél évet húzott le a Monarchia börtönében, majd újra huszár főhadnagy lett. Egyébként pedig polgári foglalkozása ügyvéd volt. Hat gyermeket nevelt fel; anyám említette, hogy közülük kettő az Egyesült Államokba vándorolt el.

Mindezzel a családi szövevényvel kapcsolatosan eszembe jut nagyanyám egyik családi szállóigéje. Már nem emlékszem, melyik ősöm mondta kicsiny gyermekként, hogy „Könnyű volt apámnak anyámat elvenni; de én hogy vegyek el egy vadidegen nőt?”

Nagyapám ágának családneve már kicsi koromban megfogott. Tűnődtem, hogy a „boci” vagy a „bocs” rejtőzik-e benne. Míg pl. a Beczásy név lehet eredetileg is „c” hangzós, addig leendő feleségem Gerecze, majd egyik betegem Czabaffy, avagy író ismerősöm Hanczár neve egyértelműen az eredeti „cs”-re utal (ahogy a lengyelben máig is cz-vel a cs-t írják). Ugyanis így alakul vissza értelmes közszóvá.

Ezenkívül betűvető korom kezdetétől kezembe került egy rejtélyes könyv. Semmitmondó házi kék kartonkötésben, a hátán egy lepergett tinta felirattal, s ebből korabeli írással – nagyapámé lehet – ennyi látszik: „Rom.....ének eredete”. Szerző, cím: sehol. A kötet végén szereplő tartalomjegyzék végéhez fűzött tájékoztatása szerint „A tárgy- és névmutató” a II. kötet végén fog megjelenni. Egy kétkötetes történeti munka első része volt ez. Az első oldalon a római egyes („I.”) alatt a cím ekként szól: „A román nép és nyelv eredetének kérdése”. Alapos történeti munka, belőle ismertem meg a dáko-román elmélet körüli kezdeti vitákat.

Az említetteken kívül hányódott nálunk egy reformkori szablya, a magyaros öltözködés egykori kelléke. Nagyanyám nem említette, de nekem úgy rémlik, kicsiny koromban azt hallottam róla, hogy nagyapámhoz, vagy valamelyik felmenőjéhez tartozott. Ma a padlástér gerendáján függ – apai dédapám perzsa lovassági kardja mellett (ezt viszont apám új lakásának esernyőtartójából hoztam el az ő beleegyezésével).

Nagyanyámtól tudom, hogy a szobája falán lévő két kicsiny, fára festett téli erdő-részlet képe nagyapám keze alól került ki.

Legközelebb érzést nagyapám katonai irányítóje váltotta ki belőlem. Egyszerű, kerek, zsebóra-szerű sárgás fém műszer. Eredetileg fehér számlapja megkopott és itt-ott barnára pattogzott; rajta az égtájak németből vett betűjeleivel. Billegő kék-rozsdásfehér tűjét rögzítőgombbal lehet megállítani; füles akasztója óraláncra kíváncsok. Ha markomba veszem, ösömmel szorítok kezet.

Végül pedig nagyapa elveszettnek hitt tábori fényképe egyszerűen előkerült már a Petnén – a Petneházy-réten – eredetileg hétvégi háznak épült, majd átépített és téli-esített menedékünkben való berendezkedés közben. Ez a felvétel nem tartozik a Nagy Háborúból gyakran látható szembe-mosolygó képek közé. Feleségének a frontról írott leveleinek szalaggal átkötött csomagján volt. A levélköteg pedig akkor veszett el, amikor 1993-ban Székesfehérvárról visszaköltöztünk a fővárosba, s én nem tudtam a költözésnél jelen lenni súlyos államtitkárok miatt. Úgy emlékszem, hogy a pincerészünkben volt, beletéve egykori játék-állatkertem vadjainak egyik ketrecébe. A felvételt valamikor levehettem a levelekről, mert egy tárcámból került elő. Barnás tónusú, rosszul megvilágított, életlen és halványuló kép. Nagyapa egyszerű íróasztalnál ül; arcát előlről éri a fény, a képet bal oldaláról vették fel.

Valami irat vagy levél fölé hajol kissé. Egyenes, középhosszú, szabályos orr, meredek homlok, egy kerek archoz illő áll; a figyelem sugárzik a szellemszerű képről is. Egészében egy arányos magyar arcél, kiugró jellegzetesség nélkül. Érdekes, hogy másik, egész alakos szembeképéhez viszonyítva az arca magyarosabbnak, mondhatnám ismerősebbnek tűnik nekem ezen a felvételen. Talán azért, mert az a másik,

a festmény már halála után készült, fotó alapján. A festő nem találkozhatott modelljével; szoborszerű, jellegtelen, élettelen lett a vászon. Van ezenkívül róla műtermi, beállított kép is katonai és polgári viseletben. Arca ezeken is nagyon merev. Eleve nebb bennem a nagyanyám elbeszéléséből adódó utolsó jelenet. Nagyapa haldoklik. Ágya mellett fekszik vizslája, s napok óta nem mozdul onnan és nem fogad el élelmet.

Ami még a gyökerekhez köt az anyai ági Székelyudvarhelyen és az apai Kalotaszegen kívül, az Nagyenyed. Endre nagyapám élete is itt indult; a város fő utcájában, a Magyar utcán laktak. Innen került iskolába Bécsújhelyre, s csak azután Székelyudvarhelyre. Anyám apai nagyapja, Botz József pedig a nagyenyedi kollégium főorvosa volt a kiegyezéses időkben. De korábban, az enyedi magyar lakosság 1849. januári lemészárlásakor az ő családját kaszába dobták. Csecsemőként egyedül menekült meg, mert oláh dajkája elrejtette egy tekenő alá a támadó csőcselék elől. Annyit tudok, hogy egész életében súlyosan zárkózott ember volt (lett?); még a szólejtében folyó munkákat is távcsövön ellenőrizte, hogy ne kelljen munkásaival se találkoznia. Jókai Csataképek című 48-as elbeszélései között a Bárdy-család kiirtását ezért mindig úgy olvastam, mint családtörténetünk részét.

Míg a jegyzőség anyai nagyapámnál, Köpeczi Bocz Endrénél megalkuvás volt a sorssal, apai nagyapámnak, Kelemen Pálnak a társadalmi felemelkedés útja volt. Magyarbikal Kelemenjei földhöz kötötten éltek, 8 km-re Bánffyhunyardtól; egyszerűen, és öntudatosan. Apám mesélte, hogy Magyarbikalon a fél falu Farkas, a másik fele Kelemen volt. Nagyapám viszont tanulmányai révén kiemelkedett és mint a másik nagyapám, ő is jegyző lett, még hozzá Dél-Erdélyben. Hogyan ismerkedett meg Gracita (pardon grácia szegény fejemnek: Grazita) Wagner von Wetterstett-tel, nem tudom. Hogyan adták hozzá feleségül a birodalmi nemesség megmagyarosodni kezdő hajadonját, a Nagyszébenben 1838-ban született Wagner Károly huszárkapitány, királyi magyar gárdista és perzsa tábornok gyermekét, azt sem. Apám jóval kevesebbet mesélt, mint nagyanyám. Egyrészt, mert a szülők a mindennapi kenyérgyűjtéssel töltik idejüket; másrészt szüleim elválása miatt is kevesebbet voltunk zavartalanul együtt apámmal. Mindenesetre apám Szászsebesen született és 4 éves korától Szászvároson nevelkedett, tehát az ő apja ott dolgozott. Gracita apja pedig kalandos életszakasza után húzódott Dél-Erdélybe. Egyébként, neve ellenére, dédapám magyar huszártiszt volt. Részt vett Miksa császár halálos végű mexikói trónfoglalásában, mint a mexikói császári önkéntes hadtest magyar vezényleti nyelvű „vörös” (-dolmányos) ezredének tagja; sőt annak feloszlatása után – a kíméletlen belháború sebesülései és szenvedései ellenére – belépett Miksa császár ún. „nemzeti hadseregébe” is. Apám többször elmondta, s hangjában igazi nagyrabecsülés csendült meg, hogy miután épen-egészségesen, s mindenekfelett élve hazakerült, új kalandba vágott bele. A magyar turkológia atyja, Vámbéry Ármin így ír erről a Vasárnapi Újság 1900. november 18-i számában:

„Évekkel ezelőtt egy magyar honvédtiszt, *Wagner von Wetterstett* jött hozzám, a ki Teheránba akart menni s ajánlatot kapott tőlem az előbbi sahhoz és ennek orvo-

sához, *Tholozán*-hoz. Wagnert aztán Tebrisbe, a perzsa trónörökös székhelyére küldték, s ott szervezte a tűzérseget. Munkájában rendkívüli ügyességet fejtett ki s az akkori trónörökös nagyon megszerette. Harczott a kurdok ellen, mégpedig olyan vitézül, hogy mikor a perzsa király meghalt, a mostani sah magával vitte udvarával Teheránba. Helyzete azonban ott nem nagyon irigylendő, mert Wagner testestől-lelkestől becsületes katona és szókimondó ember, a kinek természete nem igen fér össze a perzsa udvaroncok és államférfiak ellenkező szokásaival. Az utóbbi időben sokat betegeskedett, vesebajban szenvedett s nagy nehezen szabadságot kapott, hogy itthon állíthassa helyre egészségét. Ez sikerült is és ismét visszamegy Teheránba. Mikor most a sah Budapesten volt s velem beszélt, első szava volt hozzám: 'Ismered-e Wagnert? Mondd meg neki, hogy épen olyan jóindulattal vagyok iránta, mint azelőtt. Jöjjön csak vissza hozzám, majd megmutatom neki, hogy milyen jó barátja vagyok!' Mikor elutazásakor már a kocsiban ült, akkor is visszaszólt hozzám: 'Irg Wagnernek!' Wagner nagy érdemeket szerzett Perzsiában a tűzérseg kitűnő szervezésével, s híre a sah ittléte alkalmával királyunkhoz is eljutott, a ki örömét fejezte ki, hogy Wagner ilyen elismerést szerzett Perzsiában a mi hadseregünknek, a melyből kikerült."

Apám erről úgy mesélt, hogy anyai nagyapja a sah kiképző tisztjeként szolgált és sokat harcolt ellenszegülő törzsekkel, vagy ahogy a családban mondták: „hegyi rablókkal”. Arab írásos lovassági kardja, egyik megmaradt perzsa érdemrendje és egy-egy keleti mintájú terítő emlékeztet engem életének e szakaszára – nomeg talán itt a nyitja a keleti világ iránti érdeklődésemnek is. (Ezt csak fokozták May Károly kalandregényei.) Ha a családról esett szó, apám főleg testvéreiről beszélt; néha meg is látogattuk őket. Az idősebb Pál és Gracita kitett magáért; hét gyermekük lett: Pál, Zoltán, Béla, Ferenc; s a két leány, akiket csak németes becenevükön ismertem: Médi és Mauzi (az egyikük biztosan Graci volt maga is). Anyjuk otthon németül beszélt, s másoktól tudom, hogy szeretett apámat Pipi-nek szólította, emígy: „Pipityhen”. Apám három világban élt: otthon és a társaságban német-magyarban, míg az utca nyelve az oláh volt. Pál a II. világháború végén a visszavonuló hadsereggel hagyta el az országot, utódai Vancouver környékén élnek⁴. Zolit és Sanyit nem tudom visszaidézni, Sanyi talán finánc volt; s azt hiszem Zoli volt az, aki Edelényben lakott családjával, s a református egyháznál volt világi szerepe. Egyszer meglátogattuk apámmal és emlékszem, hogy bemutattak két leányának. Ferit apám pátyolta, mert rászorult. Kerített neki házastársat, s nejével igazán szépen éltek. Élete végefelé egy kis órásboltban ült napközben, s karórákkal vesződött. Szerettük, mert puha és jóindulatú, bár kissé fontoskodó ember volt. Médi és Mauzi együtt maradt. Kettejük közül csak Médi alapított családot; férje, Gózon Karcsi valami vállalatvezető-féle volt. Ő hosszabb ideig volt kiküldetésben cseh területen, s kicsit bántott engem, hogy jobb véleményem volt a csehekről, mint a magyarokról. Egy leánygyermekük volt, Hamburgba ment férjhez.

Ha a rokonságon végigfutok, mindenütt az elapadás és elsodródás érzése kerít hatalmába. Mennyi magyar család fogyott el vagy itta be lelküket a világ nagy homokozója! Ez a kivérzés és szétfolyás az igazi, a csontig hatolt Trianon...

Azt is hallottam apámtól, hogy két lánytestvére megjárta Törökországot az ataturki időkben, amikor sok magyar segített az új Törökország felépítésében a Gázinak (Kemál Atatürknek). Én apámmal egyszer – 1978-ban bekövetkezett halála előtt – még végiglátogattam gyermekkora helyszíneit; láttam az egyik temetőben Wagner von Wetterstett-feliratú sírkövet, és apám rálelt gyermekkori házukra Szászvároson, ahol – természetesen – már idegenek laknak. Amikor megtudták, miért van ott, nagyon kedvesen beszélgettek velem. Az utcásorba beilleszkedő átlagos falusi porta nem utalt a jegyző úr méltóságára – s még kevésbé az előkelő feleségre, de a főutca módos házai közé tartozott.

Apámmal ellentétben anyám soha többé nem látogatott haza. Nem akarta látni, mivé lett gyermekkori világa a Kondukátor markában. Nagyanyám Kandó Kálmán utcai kis lakása, szüleim válása utáni új otthonunk – hosszabb ideig társbérlettel süjtött – két szoba-hall volt; a cselédszobával, konyhával és mellékhelyiséggel, közös előszobával együtt sem érhetette el a száz négyzetmétert. Mégis benne az a mi kettőnk keltette gyermekzsivaj ellenére továbbélt a századelő székely kisvárosának képe. Öcsém negyedfél évvel utánam látta meg a napvilágot – és mi mindent elkövettünk, hogy csataterre változtassuk a nagyanyámnál szendergő homályt. Még kergetőzni is tudtunk, körbe a konyha-hall-szoba-fürdőszoba-vécé vonalon. Ez nem volt egyszerű. Emlékszem, egyszer Isti kergetett engem a lakásban. A hallból beszökkenem a szobába és becsaptam magam mögött az ajtót, hogy lassítsam őt a követésemben. Igen ám, de vastag, egyik oldalukon dombormintás üvegtáblák voltak az ajtóban és azok egyikét lökte be Isti. Hosszú vágás támadt a kitört üvegtől mindkét karján és csak úgy csurgott a vére. Ijedt anyám berántotta a fürdőszobába és mintegy rövidzárlati cselekvéssel lázasan kezdte mosni véres karját. Idáig tart az emlékképem, mert akkor döbbsentem rá, hogy erősen vérző sebet nincs értelme lemosni.

Van ebből az időből vértelen emlékem is. Akkor pedig valami vendégekkel anyám-nagyanyám épp a lakás közepén levő ablaktalan hallban szövegelt. Mi ketten öcsémmel „a” szobában egy nemrég látott film élményét dolgozzuk fel nagy beleéléssel. Hegyikecskékről szólt, akik – igen: akik – megküzdöttek a szabadságukért; szédítő sziklákon átugrálva elkerülték a hálóba fogást. Hát mi is ugráltunk egyik karosszékéből a másikba, a díványról a földre és vissza. Jó ruganyos, jólfejtett koloniál bútordarabok voltak ezek. Ugráltunk, amíg az alattunk lakó Ancsi néni fel nem jött, s be nem csöngetett, hogy mi történik nálunk, mert csillárja égői is megvakultak a robajtól.

Anyám riadtan jött be:- Mit csináltak?

Hegyikecskéket játszottunk – mondtuk nagy természetességgel.

Az asszonyok persze rosszalkodásnak ítélték meg mindezt. Hogy mit jelent, ha férfi is van a családban, arra egy régi jelenet villantott rá. Már kisfiúkká cseperedtünk öcsémmel, amikor egyszer meglátogattuk Pesten anyai nagybátyánkat, Cs. Szabó

Kálmánt. Egyedül, felnőttet kísérve persze már többször találkoztam vele, de ez most más volt. Ők beszélgettek, én pedig öcsémmel játszani kezdtem, s valamin hajba kapunk. Nem mérgesen, hanem kölyökkutyákként egymásnak ugrottunk. Anyám, nagyanyám persze elhúlt, én viszont azt hallom Kálmán bácsitól: „Verj a seggére!” Felszabadító élmény volt, hogy a nőktől megszokott csitítás és finomkodás helyett, a természetes viselkedésre egyenes szóval, vidáman bátorított. (Egyébként „székelyül” ez nem is durváskodás; nálu(n)k az üvegnek is segge van.)

Öcsémmel közösen van még egy nyomot hagyó emlékem. Sok felsőlégúti nyavalygás után a felsőbbtség-felnőtttség úgy döntött, hogy ki kell dobálni elnyűtt torokmanduláinkat. Katonadolog – mondták, legfeljebb utána néhány napig fagylatozni fogunk. Na de az altatás éteres maszkkal történt. Orvul hátulról hirtelen rászorították az arcomra és én azonnal visszatartottam a lélegzetemet. Azt éreztem, megfojtanak. Ezt teszik Istivel is? Vergődve átkiabáltam a maszkon, hogy fulladok. S csak erre kaptam azt a tanácsot, hogy vegyek egyenletesen, mélyen levegőt. Szót fogadtam és tényleg jobb lett. Az éterszag már nem volt elviselhetetlen. Éreztem és lelki szememmel láttam: motorkerékpáron ülök és robogok. Robogásom lejtőre fordul és csavaronalban gyorsuló száguldással estem az ájulatba. Két megfelelő mondat kellett volna előtte, s nincs ez a kínos tehetetlenség... (Egyébként utána is sokszor begyulladt a torkom; ilyenkor már az egész garatfal lángolt.)

*

Apám más gyermekkorából nőtt ki, mint anyám. Az ő apja első-nemzedékbeli értelmiségiként kiszakadt kalotaszegi kis magyar közösségből, és szász-oláh környezetben vált „hivatalt viselő” emberré. Apám kemény volt és elsöre fel nem tételezhetően furfangos; ezért volt, hogy Nani Róka Miskának nevezte. A vidéki utca vegyes népének bárdolatlanságát éreztem rajta. Ezenfelül Nani még gyávasággal is megvádolta, de ebben sosem adtam neki igazat. Hogy 18 évesen Magyarországra szökött az oláh katonai sorozás elől, s hogy később kihúzta magát a hitleri Németország oroszellenes háborújából, ezek számomra a józanságát bizonyították. Amúgy is túl sok magyar vért pazaroltunk történelmünk során idegen célokért... Persze értettem nagyanyám fájdalmát, ha hadat járt egykori férjével vetette össze apámat. Az ő ellenében a szüleim válásához vezető családi viszályok során alakulhatott ki. Kényeztetett leányával durva a veje! Így hát akármit mesélt apámmal kapcsolatban, abból jó nem jöhetett ki. Így például többször emlegette, hogy apám már kora ifjúságában kereskedett; ha jól emlékszem, eladott valami kecskét. Naninál a kereskedelem ferde szemmel nézett tevékenység volt, s ez rajtam is nyomot hagyott; apám pedig szeretett vidéki vásárokon alkudozni; ennek ízét igazán később feleségemmel, Évával a kőrösfeketeretői vásárokon kaptuk el. Ezenkívül apám revizori keresetét rendszeresen műtárgyak (főleg szőnyegek és porcelánok) adásvételével egészítette ki. Emlékszem, hogyan kedveskedett a BÁV-ban dolgozó nőknek, hogyan csúsztatott üzleti ismerőseinek apróbb ajándékokat. A sikeres üzletelés ízét még fel tudom fogni, de azt már nem, hogy ha valami rendkívüli tárgy került hozzá, azon is túl tudott adni. Máig fájlalom például életem legcsodálatosabb perzsaszőnyegét. Vadászjelenetek voltak rajta,

s nyilván valamelyik szétlopott kastélyból kerültek a bizományiba. Apám kapcsolatai révén hamar lecsapott rá, de egy év múltán titkon kijuttatta nyugatra, s számára egy akkor elképzelhetetlen másik csoda: egy Peugeot-gépkocsi lett belőle. Meg tudott válni életem legcsodásabb szőnyegétől! Ridegségét mutatja, hogy a tudatos közeledés, a furfangos alku mindennapjai mellett azonban volt egy legvégső meggyőződése: minden jog az erőre vezethető vissza. Amikor erőszakosság került szóba, az érve az volt a „Mi jogan?”-ra, hogy „az erő jogán”. S ha önmagát érezte erőben, akkor ilyenkor izmai is megfeszültek.

Talán innen ered, hogy jó ideig félrehallottam a Csárdáskirálynő egyik közismert dalát. A szöveg arról szól, hogy „az asszony összetört, megkínozt, meggyötört”. Énnekem meg anyám képe jelent meg és azt hallottam: „az asszony összetört, megkínozt, meggyötört”...

Apám jelentette számomra a férfiaság vonzó és taszító példáját. Ahogy a hűvös-völgyi erdőben kézbe kapta a jobb híján megvásárolt gyenge kis légpuskát – ez már a Rákosi-korszak – és telibe találta (bal szemén!) az egyik fáról a másikra átigyekvő mókuskát... Ez pedig arról jutott eszembe, hogy ha kisgyermekként személyes tárgyaihoz nyúltunk, tréfás hangon ezt szokta volt mondani: „Ne nyúlka-piszka, mert elsül a puska!”

Kicsiny gyermekkoromban egyszer elestem Hidegkút főutcáján. A roncsolt seb miatt orvosi tanácsra tetanusz elleni emlékeztető oltást kellett kapnom. Az ellenanyagot lószérumban állították elő. Tartva a szúrástól különösen, hogy úgy mondták, mellkasba kapom, félénken megkérdeztem apámat: miért kell nekem a lószérumot beadni.

– Mert különben lóvá változol – hangzott a mesebeli magyarázat. Azután töprengtettem, hogy milyen is lenne, hogyan is menne végbe rajtam ez...

Szerette a meztelenséget. Több fényképen feszíti kedvtelve izmait csupasz felsőtestén; s rólam készített egyik kisgyermekkorai felvételén én a hétvégi kertünkben meztelenül pisilek. Később szemérmességemet zavarta ez a kép; de szerettem is, mert kifejezetten bájos. Apám és anyám felfogásának ütközéséből volt is némi zűrzavar bennem. Odanézttem a libbenő szoknyácskákra, s szégyelltem magam miatta. Mérges voltam a női viseletre, mert úgy takar el, hogy felfedésre ingerel. S miközben oda vonzza figyelmemet, arra intenek, hogy legyek illedelmes.

Egyébként életem első világos emléke is ezzel a kettősséggel kapcsolatos. Szélesebb családi, rokoni körben vagyunk. Apám gúnyosan nevetve hajol fölém-felém:

– Csókold meg M. nénit!

Apám arcából azt veszem ki, hogy valami illetlenségre akar rávenni, hogy kinevethessen az egész társaság előtt. Különösen erős ez az érzésem azért, mert a néni nem tűnik nagyon csókolni valónak.

„Ezek mind rajtam akarnak nevetni, és apám kiszolgált nekik.”

Kétségbeesésemben két ököllel kezdem ütlegelni apám felémhajló vigyorgó arcát. Bal-jobb, sűrű egymásutánban.

Ez az eset bennem egy szintén kicsiny koromban sokszor hallott dallal fonódott össze. A nagyok énekelték:

„Nem vagy legény, Berci,
Nem vagy legény, Berci, mert nem mersz
Apád-anyád előtt, a Szidi néni előtt
Páros csókot adni.”

A csók tehát valami illetlen dolog lehet, amihez merészség – de a helyzetből ítélve, inkább – pófátlanság kell. Különösen társaságban. Valami olyan, mint felöltözöttek társaságában meztelenül lenni.

Valószínűleg a satrafákként megjelenő tantik⁵ világa segített elidegeníteni tőlem a családunk német gyökereit. Kisgyermekkoromban a német nyelv volt a követelmények és a titkolódzó felnőttek nyelve. Nekem annyi jutott ebből, hogy „spielen”, „spatziere gehen”; lényeges ügyekben azonban csak a „nicht for dem Kind” jutott. S ha valami magyar jellegzetességen mulattak, gyakran hangzott el az „Asien” szó – sosem elismerőleg. A földrész nevét így, németesen hallani máig borzongást kelt bennem. Emlékszem még a Busch-albumra, benne a kiváló gyermek- (nem nevelési-) -szelidítési elvekre. Ezeket Max und Moritz szenvedte el. Ha valamelyikük nem vágott körmöt, akkor az ujját is levágták nagy ollóval. Rosszalkodtak, s ezért belőlük kacsaaprólék lett a húsdarálóban (!) Bár felnőtt fejjel még utánatanultam az elfeledett német nyelvnek, hiszen több tudomány alapkönyveihez nyit utat ez a nyelv; alapvető borzongásomat fiaimra is ráörökítettem, így mellettünk feleségem is átadta „labanc” nyelvtudását az enyészetnek. Az elutasítás azonban olyan mélyen beivódott szűkebb családomba, hogy amikor évek múltán pszichológus ismerősünk német feleségével kellett volna beszélgetni (Washingtonban), nem voltam rá képes és nejem is keresgelte a szavakat.

Anyámat a társaságban Miminek becézték. Megtudtam, hogy érzékeny, visszahúzódó természete miatt kapta a „mimóza” jelzőt és ebből lett a Mimi. Amikor Párizsban tanult, akkor is a legszorgalmasabb, legcsöndesebb életű volt. Francia–latin szakos tanár lett, de a Rákosi-korszakban nem kellett a tudása. Ekkor gimnáziumban, majd az általános iskola felső osztályaiban magyar irodalmat tanított. Néha segítettem neki a dolgozatfüzetek javításában. De ekkor már csak régi ismerőseinek volt Mimi; nekünk Mami lett. S amikor megöregedett, az újabb családtagoknak már Mamika. Megérkezésem után negyedfél évvel befutott a családi pályaudvarra István öcsém is. Megszületése után hosszú ideig úgy tudtam, hogy Handi a neve. Gondolom, ez olyan szójáték lehetett anyám száján, amikor minket együtt említett: Andi és Handi. Én pedig úgy lettem András, hogy nagyapám nevét kaptam. (Kutya legyen, ha ebben nem volt benne Nani elszánt akarata.) Csakhogy szüleim úgy érezték, hogy családnévem sok e-hangjához nem lehet még egy Endre keresztnévet is hozzámekegni. És mivel Andreas a magyarban a hangrend megválasztása szerint lehet András és Endre is, így lettem az előbbi névforma tulajdonosa. Az pedig már sorsszerűség, hogy ennek a névnek az eredeti viselője egyben a szittyák apostola volt...

Egyébként az eddigiekből kitűnik, hogy a család mindegyik ágában elterjedt volt a becenév-adás. Feltehetően azért, mert gyakran fordult elő, hogy valamelyik felmenő nevét adták az újszülöttnek. Nem említettem, de Bocz Elekéknél így lett például Elek neve Ziza, Idáé Dundi és Józsefé Oka. Mátyásföldre meg Csernyánszky Hapi nénihez jártunk ki néha. Érdekes ezt összevetni a kolozsvári Tőkés család ezzel szögesen szemembenő szokásával: ott ugyanis a hivatalos névformát használták családon belül is. Így ha aztán valaki később Tőkés Lacira hivatkozott, rögtön tudtam, hogy nincs vele kapcsolata: mert ismerősei mind Lászlónak szólítják.

*

Első nagyobb kirándulásunk otthonról akkor esett, amikor visszacsatolták Kárpátalját. Anyámtól tudom, hogy akkor odalátogattunk. Erről még nincs emlékem, csak valamivel később Galyatetőről, mert az erdő elkerített részében szarvast, őzet lehetett látni. Még mindig érzem a havas táj csípős levegőjét, s látom a kicsiny szánt, ahogy siklik a havon. Úgy érzem inkább, mint emlékszem, hogy először ekkor ültem lovon: feltettek egy ló – kis erdészlő – hátára. Nagyon jó érzés volt, láttam a szőrt és sörényét, meg is simítottam. Talán egyetlen kedves németes élményem ehhez kapcsolódik, mert felébresztette bennem azt a homályba vesző élményt, amikor a Kelemen nagypapa a térdére vett, s azután néha apám is és német mondókéval lovagoltatott a térdén. Így kezdődött: „So reiten die kleinen...”⁶ azután gyorsult a szöveg és a térdmozgás a célba érésig. Ám sokszoros lovas múltunk ellenére szinte felnőtt koromig sem kerültem paripára. Ez kilépés lett volna a sűrke zónából: magyarkodás, uraskodás. Legyen neked elég, hogy eljárhatsz vívni! Már egyetemista voltam, amikor Péter barátommal Dömsödön disznóoltás, műkedvelő néprajzozás és némi italozás után idősebb helyi barátunk, Csécs Imre megengedte, hogy hazavigyünk két lovat a faluba a külterületről. Hamar ráéreztem az egyensúlyra és fülig szaladt a szám. Végiggalopozni a falun – hihetetlenül jó érzés volt!

A galyatetői szarvasok újra föltűntek bennem, amikor már nagyapaként egy ausztriai kiránduláson Barna Kadocsa unokám szánkóját húzva mutattam meg a szállásunk mellett a szintén elkerített erdőrészben az ottani agancsosokat, míg szülei sízni voltak. A front előtti időszakból rémlik még gombos piros katonasapkám és az igazi (!) puskám. Emlékezésemet egykori fénykép segít felerősíteni: állok a kezemben a nálam nagyobb fegyverrel; alig bírom, de boldogan feszítek. Apám később azt mondta, hogy a puskámat is és az ő szeretett Wanderer kocsiját is elvitték a háborúba. Lényegileg így történhetett. Ezekből a tárgyakból is kiderül, hogy addigra tisztességgel megközéposztályosodtunk. Azután – akár az előző nemzedék(ek) – kezdhettünk mindent előlről.

Ötödik életévem felé sodródván elkövetkezett Budapest orosz ostroma. Már előtte nem tudtunk úgy sétálni menni, hogy katonai egységeket ne láttunk volna ide-oda vonulni. Rápillantván az alig pelyhedző bajszú leventékre, nagyanyám mondta is anyámnak rám és a gyermekkocsiban tolt öcsémre: – Te, rejszük el gyorsan ezeket a csemetéket, mert még bevonultatják őket is!

Azután el kellett hagynunk a lakást és leköltöztünk a pincébe, az óvóhelyre. Máig a fülemben van a szirénák vijjogása, majd a repülőgépek bombáinak robbanása. Néha felnéztünk elhagyott lakásunkba, de egyelőre csak az ablakok törtek röpityomra.

A háború megtapasztalásának következő lépcsőfoka volt, amikor elkezdtek Pestről löni minket. Háztömbünk a Duna partján állt. Mindig szomorított, hogy ablakaink nem a Dunára néznek – még a gyermekszobáé sem, pedig az már a Kacsza utca külső végén volt – de most ez talán némi védelmet jelentett, legalábbis a kisebb lövedékektől. A Kacsza utca és a Fő utca sarkán pedig a Cseke néni kocsmája volt; azt is sokat hallottam emlegetni apám beszerző útjai kapcsán. Folytonos volt a lövöldözés, nem volt tanácsos kilépni az utcára. Nagyanyám vállalta, hogy eljár vízért a Királyfürdőhöz, mert magát féltette a legkevésbé. Volt, hogy kúszni kellett, de családjáért ő szembenézett a veszéllyel. Háznak előtt a Duna-parti közlekedési vonalon, a 9-es villamos helyett lőszeres szerelvény állt a síneken, de egyik nap két háztömbbel arrább tolták. Akkor kapott telitalálatot és az a közelünkben levő lakóépület, amelynek a tövében állt, mindenestől összeomlott. Mi a homályos pincében ültünk, annak tágas terében lépésenként más-más család. Egyszerre nagy dörrenés; a pincefalak megrendülnek, a mennyezetről csüngő villanykörte elszlik. Akkor omlott össze a másik háztömb, maga alá temetve ismerőseinket. Valami lezuhanó gerenda apámat is megsértette. Látom, ahogy pislákoló gyertyafényben egy falra akasztott borotválkozótükör előtt kezeli vérző arcát.

Mivel élni, enni kellett, apám az ostromot követően átjárt Pestre is. Híd nem volt; akik csónakkal próbálkoztak, azoktól elvették az oroszok. Szerzett egy hosszú fa csónakot, mindkét vége orrszerűen végződött. Evezőt maga készített hozzá; lapátja egy furnérlemez volt. Egyszer aztán elkapták őt is csónakjában az oroszok. Ki akarták parancsolni, de mutatta, hogy víz áll az aljában, a csónak nem használható. Szerencsére, őt magát elengedték.

Házunk belső udvarán német tisztok lovai voltak az ablakfélfákhoz kikötve. Azután eltűntek a németek, s a pacik ottmaradtak. Éhükben megrágták a fa ablakkereteket. Az ostrom végén pedig a lakók levágták őket. Akkor ettem először húst az ostrom óta. Sosem felejttem el a lovakból sültött húspogácsa – lófasírt – ízét. Később a Marcibányi téri dán segélykonyha nem okozott ilyen örömet. A sózott vaj még csak hagyján, de az egyik nap üres bableves, másik nap zabpelyhely, ütemesen váltakozva; no az elvette a kedvemet az evéstől. A zabpelyhellyel azután itthon nem nagyon támadtak le, de bablevest ezt követőleg csak akkor ettem, amikor anyósom főzte – és nem akartam megbántani az elutasítással. Viszont azóta tudom, hogy: jó, van íze.

*

Gyermekkoromban a magunkfajta középosztálybeli családnál természetes volt a háztartási alkalmazott. Kicsi koromban a sudár Irénre és a húsos Terkára emlékszem. Az ő emléküik verőfényes.

Az ostrom után is fogadtak anyámék egy vidéki leányt, aki azonban lelkileg nem volt kiegyensúlyozott. Például hazulról hozott gyermekriogatással traktált egy

sötétbe forduló délután; s ezután nyugtalanul aludtam. Első emlékezetes álmom: ülök a gyermekszobában és tudom, hogy az ablakon kívül ott settenkedik az ördög. Egy másik klipp-szerű képben pedig már bent van a szobában, s lompos ölében ülök, ő meg körmével, vagy tüvel döföl engem. Ma is érzem, mennyire riadoztam. Szóval volt részem a népi babonáság megélésében is. (Pedig digitális világ előtti őskorban, akkor még nem ijesztgették a gyermekeket a japán *Momó*val. *Mama* pedig nem volt félelmetes.) Ha pedig játszott velem a nagyleány, le akart győzni. Egyszer pl. kirakós kockákat gyűjtöttünk össze, ki tud többet alapon. Ő maga alá húzta a kockákat és ráborult, hogy ne tudjak elvenni belőle. Akkor történt olyasmi, amit szégyellek. Felháborodásomban, hogy tehetetlenné aláz, fogtam egy kockát és azzal ütöttem a fejére. Sírva ment panaszkodni szüleimhez. Több zavaros ügy után egyszer váratlanul nekiment a Dunának öngyilkossági szándékkal. Apám lelt rá valahogyan. Visszahozta, megnyugtatta. A leány maradni akart, mert otthon lehetett a bajok forrása; de szüleim rábeszélték, hogy menjen csak haza. Meg is ajándékozták, de nem merték vállalni a felvigyázást szegényre. A történetnek különös hangsúlyt ad a 45 utáni háttér. A cselédektől egyre jobban félni lehetett, ha nem régi és hűséges bútordarab volt. Elvégre együtt élt a családdal, ismerte urait. Azt jelenthetett róluk, amit csak el tudott képzelni.

Ugyanis a háborús rémségek után hamar talpra állt a család. A lakás ugyan fel volt dűlva, de helyrehozható volt. Apám dolgozószobája ismét szentélyé vált, méltóságteljes koloniál bútorokkal. A fényes barna fa a zöldhorgolt huzattal nekem máig is az ünnepélyes hangulatot sugallja. A dolgozószoba – inkább ma azt mondanám, hogy apám szobája, mert immáron folyamatosan volt neki munkahelye – az ebédlőből nyílt: ez volt a központi nagyszoba, egyben nappali is, két hatalmas ablakkal. Másik oldalán volt csigaházam, a gyermekszoba. Rácsos ablaka a Kacsá utcára nézett. Előtte játékpolt volt, arra másztam fel nézelődni és a polc tetejével megnövelt ablakpárkányon játszottam katonáimmal. A csata hevében egyszer egy huszár ki is potytyant az ablakon. Az utcácskában épp egy lovaskocsi csattogott el, annak nyitott rakterére érkezett. Hiába szalaszottunk utána cselédlányt, már elmentek. Azzal vigasztalódtam, hogy biztos örült a „kakizós” lábtartású, (mert lovatlan) vitéznek a fuvaros gyermeke. Ha már így alakult, odaadtam volna paripáját is.

Emlékezetes kudarcom még a hosszú fehér szőrű játékkutyám esete. Valahogy szegényke vizes lett, ezért a fűtőtesthez tettem száradni. ott le is égett a szőre. Igen kicsi lehettem, mert ennek kapcsán tanultam meg, hogy játékkálatnak nem nő ki a szőre.

A gyermekszobából a két nagy ablak fényesítette középső helyiségbe, a nagy ebédlőbe tottyantam. Onnan már a felnőttek világa következett. Innen az előszoba felé menvén, onnan nyílt a konyha, kamra. Lakásajtónk a lépcsőházra nyílt, a konyha mellett a belső körfolyosó futott. Kellott cselédszobának is lennie a konyha mellett, de ott sosem voltam. A „gang”-ról rálátás nyílt az udvar közepén álló nagy porolóállványra. A kövezett udvarra gyakran becsattogtak vándorárusok. Drótostót, vándor üveges a hátán hordott nagy üvegtáblákkal, vagy éppen kintornás talicskázta be nye-

kergőjét. A jegeskocsi nem jött be, az utcáról árulták a jégtömböket a jég szekrényekhez.

Ne feledjem a pincét sem. Lakásonkénti fás rekeszek be sok mindent lehetett rejteni. Száradó törzsdarabokat későbbi megmunkáláshoz, Magyar Adorján röpiratát arról, hogy a magyar nyelv tulajdonképpen Európa ősnyelve; és keresztanyám doktori dolgozatát az olasz manierista festészetről. S később persze, néhány rendszerellenes írásomat.

Hét végén kimentünk a telekre. Ez a Svábhegyen, hivatalos átnevezése szerint: a Szabadság-hegyen volt a fogaskerekű első, feltételes megállója, az Orgonás magasságában⁷. Három nagy földterasz alkotta és fölszaladt egy vékonyabb nyél a hátsó – és mégis utcai – bejáráthoz a Trencsényi utcára. Azt lehetett volna kocsival megközeleltetni; de a háború után nem volt kocsink. Így a komoly kovácsolt vaskapu, és a hozzá vezető telekrész egyre inkább az enyészetnek adta át magát. Alulról a harmadik – ha úgy tetszik, a fő – terazon állt hétvégi házikónk: beton alapon nemzeti színű falécek alkották. Ha csak rá gondolok, a házacska és a kerti bútorok lécein természetes magától értetődéssel jelenik meg zászlónk három színe. Volt konyhánk is, s az egész épület téglalap alapjából hátul kimetszett raktára. Ennek két oldalán a közös térben némileg elkülönülve kétoldalt fekhelyek; a bejárat két oldalán ajtó nélküli két kamra. A fő teret asztal foglalta el, de voltak vasvázás kerti székeink és karosszékeink, sőt padunk is. Ezeknek a lécein szintén a piros és a zöld szín váltakozott. A ház homlokzati oldala előtt rózsák simultak karóikhoz; a terasz szélén bokrok. Azóta jelent nekem ott-honosságot a pünkösdi rózsák. A terasz végében volt a vízcsap; közte és a házikó között egy furcsa kéttörzsű fa emelkedett, erre szerelték fel a hintát. Van egy korai kép: ezen Babáci, olaszországi nagynéném kislánya hintáztat. A hinta mellett, a teraszt szegélyező szépen nyírt gyöngyvesző-(spirea-) bokrok közti nyíláson lépcső vezetett le a kertbe. A második szintet óriási diófa uralta; sok időt töltöttünk rajta öcsémmel nagyokat dalolva. A túlsó végén a lépcsősor az alsó kapuhoz vezetett. Ott csatlakozhattunk a gyalogösvényhez és mellette a fogaskerekű igyekezett az Erdei iskolához. A 83-as (majd 56-os) villamos végállomásától, az Új Szent János-kórháztól ezen igyekeztünk fel hétvégeken. Volt egy kicsiny szekerünk, anyám belerakta a fazakakat, s volt hogy a hegyébe ültetett engem is, apám meg húzta. Egyszer ki is esett a kereke és a petrezselymes krumplics java a sín melletti vízvezető árokba borult a gyermekkel, mint feltétellel együtt.

A legelső terazon volt a művelt területünk. Itt voltak kicsiny barackfáink. Közöttük mindig megcsodáltam a másutt nem látott, turbán alakú japán barackot. Később itt alakítottam ki kemény munkával egy kicsiny pityókaföldet magamnak. Kemény munkával, mert sok követ termeltem ki a talajból.

Azt mondtam, hogy sokáig nem volt módom lovagolni. Pedig itt, ebben a hétvégi kulipintyóban várt engem mindig csodálatos fehér hintalovam. Zöld nyeregtakaró, piros szerszám: a színek visszaköszönnek. Kis házunk egyben istállója is volt felnőtt koromig, de akkor már hajléktalanok szállásolták be magukat a házba, s egyszer szárnya kelt lovacskámnak is...

Iskolás korom előtt azon töprengtem, hogyan fogom megjegyezni a hét napjait. Például villamosbérletet hogyan veszek. Úgy körülbelülre? Azután melyik hónap hány napos? Ebben nagyanyám segített. Ökölbe szorított kezét letette az asztalra és a másik kezével végiglépdelt az ökle ujjainak tőízületein. Minden bütyöknél kimondott egy rövidítést: áp-jú-sze-nov. Ezek a harminc napos hónapok. A többi 31 napos, kivéven a februárt.

Azt azonban ezután is kevertem, hogy „jú” az június vagy július. Ezért örültem, amikor törökül tanultam, s ott a két hónapnak teljesen eltérő neve van: haziran és temmuz.

Azután elkövetkezett a 6. évem. Megoldódott ez a kérdés is és elkezdtem iskolába járni. Iskoláimat a Marcibányi téri két tannyelvű, francia–magyar iskolában kezdtem; s amikor ezt a berendezkedő kommunista hatalom felszámolta, negyedik általános osztályba már átkerültem a területileg illetékes Medve utcai iskolába. Az első évekre úgy emlékszem, mint az álmából ébredő ember. Később az ilyen jellegű élményt neveztük az elmeagyógyászatban – korántsem egyszerű, hanem inkább leíró módon – előalak-jellegű maradvány-tünetegyüttesnek.

Ekkortájt tapasztaltam, hogy egy másik nyelv más szokásokat is jelent. Magyarországon az volt az elfogadott, hogy a gyermekek hátratették a kezüket – mondjuk – a tanárra várván. De nem a francia osztályban! Ott az osztrák–magyar bakanyelv mintájára az járta, hogy „megszületett”. Erre a magyar szóra hasonlított leginkább a tanárnő fegyelmező felszólítása: „Mains sur la tête!” – Kezeket a fejre! A franciák így tartottak rendet.

A Marcibányi térig naponta le kellett küzdeni a távolságot. Mi tagadás, nem lettem maraton-futó. Ekkor már a Kandóban laktunk és anyám reggelente kapkodva készített minket az útra, sőt eleinte úgy ment dolgozni, hogy előbb elvitt az iskoláig. Nem ritkán elkéstünk, főleg, ha valamiért vissza kellett szaladni. Életünk eléggé zilált volt; otthoni zsúfoltság, sietve lepörgő délutánok; anyámnak éjfélig tartó felkészülés másnapi munkájára. Volt, hogy a nagy kapkodásban odakozmált a reggelire melegített tej. Öcsémmel összenéztünk és – ne szomorítsuk anyát! – hősiezen megittuk. Máskor meg valami ruhasegély volt az iskolában; használt ruhanemű szétosztása rászorulóknak. Nekem is jutott valami rózsaszín (!), alul-felül gumizott bugyi. Nemcsak kellemetlen viselet, de nagyon lányosnak is éreztem. Egyszer azután vécézés után az iskolában felejtettem. Anyám valószínűleg még ma sem érti, hogy lehet egy alsóneműt elhagyni. (Azóta van rá más magyarázatom is.) Első barátom, Aitner Józsi egy nálam egyszerűbb gondolkodású, kevésbé képzeletgazdag gyermek volt. Meséltem neki az indiánokról és arról ábrándoztunk, hogy csapatot alakítunk. Ha már indiánokról volt szó, magam előtt láttam szép barna bőrüket és amikor a kedvenc színemet kérdezték, a barnát neveztem meg. Barátom valamiért a sárgát kedvelte: így a zászlónk sárga-barna lett. Bevallom, titkon magam sem találtam szépnak. (Nagyanyám kedvenc színe a kék volt; lelkét biztosan mosollyal tölti el az újjáéledt székely zászló.) Voltak az osztályban igazi polgári csemeték, hangadók és maguk körül társaságot

mozgatók. Én nem tartoztam közéjük. Ábrándoztam, többek között arról is, hogy milyen jó lenne a kedves arcú Kinga hajfonatát meghúztatni. Sosem tettem meg. Nem is beszéltem vele.

*

Hatéves koromban megbetegedtem. A torokgyík majdnem elvitt, mert akkor még csak hagyományos tüneti szerek voltak ellene. Emlékszem, hogy anyám az egykori koloniál stílusú dolgozószobából származó zöld díványra fektetett, ahol különben a nagyok aludtak. Ő most egy matracot terített az ágy elé, ott éjszakázott hetekig mellettem. Nagyanyámmal ekkor történt meg, hogy nem talált senkit a házban, aki levágja neki az élő tyúkot, amiből kisunokájának akart erőlevest készíteni. Máskor az élő állat levágásával (pl. hal) megvárt valakit, aki megteszi. Most azonban súlyosan beteg unokájáról volt szó. Nekifogott hát a feladatnak. Egy elszánt vágással levágta a tyúk fejét – de teljesen ám, s aztán tettétől megborzadva, átrohant a szobákon a kicsi balkonunkra és ott a fejet kivágta az utcára. Pedig nem volt gyáva ember, mint ahogy az az eddigiekből is kiderülhetett. Az öregedést nehezen élte meg, hiszen leánya és unokái nem pótolhatták a kiszakadást eredeti társadalmi közegéből. Így magányosnak érezhette magát, mert ha neki volt szüksége erejének megtámogatására, legfeljebb szeretetet kaphatott. A vitézi tulajdonnal kapcsolatos hercehurcák (a kunszentmiklósi föld, majd az Ugocsa mozi közös birtoklása más családdal), végül a mindenképp való kiforgatás; kis, két szoba-hallos lakásának társbérletesítése nem volt elég. Folyton járt hozzánk a végrehajtó.

Még ma is visszacseng fülemben egy divatos dallam általam akkortájt átszerkesztett szövege:

„Nyikorog az ajtóó,
jön a végrehajtóó,
viszi a bútort.”

Persze mindegyik végrehajtó rögtön lecsapott az addig sikeresen megmentett zongorára. Nagyanyám szerzett hivatalos igazolást, hogy a hangszer nem árverezhető, mert én tanulok rajta zenélni. Így is volt; heti néhány délután a Mártírok útjára (ma ismét Margit körút) jártam zeneiskolába, s gyakran mellé. Többször előfordult, hogy ellenkező irányba indultam és a Margit hídon átkutyagoltam Pestre. Ott a hídfőnél volt egy újságárus, nála volt Vaillant (=vájjan) kapható. Ez egy francia nyelvű képes gyermekújság volt, s mivel a komcsik adták ki, nem tilalmazták nálunk a forgalmát. Ekkor már a Medve utcába jártam iskolába. Itt nem terheltek francia nyelvtanulással, de bejött a kötelező orosz. Anyám ugyan megpróbálta folytatni a franciaórákat velem, de én folyton magyar nyelvű rákérdezéssel zavartam meg⁸. Ezért megszervezte, hogy eljárjak Pilászy nénihez – egy volt franciás osztálytársam órákat adó anyjához. Ezek egészen rendhagyó foglalkozások voltak: a nénivel ültem a nagyszoba asztalánál, ő az ölében egy jól fejlett fehér tyúkanyót simogatott, s a Széll Kálmán térre nyitott ablakából galambok röppentek be a szobába. Ilyen körülmények között a nyelvóra ugyancsak elvértelenedett, majd meg is szűnt. Mit mondjak? A Vaillant révén a francia kommunisták tették lehetővé, hogy ne felejtsek el teljesen franciául.

A térről a fényben korántsem szentlélekként beröppenő galambokról egy későbbi kép jut az eszembe. Az agyonhajszolt Trabantjával Moldvát-Erdélyt járó Atzél Bandi⁹ Bem József utcai lakása. Itt ugyanígy korzóztak a város galambjai, s a párkányon csipegetvén a magokat betértek a szobába – ott pedig nála vendégeskedő csángó ifjakká és leányokká változtak.

Visszatérve nagyanyám küzdelmére a végrehajtóval, emlékszem egy esetre, s ez aláhúzza, hogy ő szegény csak magára számíthatott a bajban. Ugyanis csongették az ajtónkon és ő számítva a hivatlan vendég kilétére, kioktatott, hogy szóljak ki: nincs itthon. Én meg kis füles, nagy izgalomban azt találtam mondani, hogy

– Nagyanyám azt üzeni, hogy nincsen itthon.

*

Családunk szegény jó, Árva Bethlen Katája kellett a férfi legyen a csonka országban lapító csonka családban. Anyámnak a válás után munka után kellett néznie, s a kialakuló proletárdiktatúrában franciatanár voltát éppúgy ferde szemmel nézték, mint kettős vezetéknevét. Apám pedig ekkor hagyta lekopni nevééről a saját teljesítményét jelző Dr.-t, nehogy osztályidegenné való kikupálódását már a bemutatkozásnál be kelljen vallania. Az örület odáig fokozódott, hogy később Medve utcai osztályfőnökünk, Szlávik László kénytelen volt engedélyezni az osztályfőnök úr megnevezés helyett az „Osztályfőnök Pajtás” megszólítást, s ettől évek múltán úgy tudott megválni, hogy tanítványainak valami rosszkódására hivatkozva visszavonta ennek a megszólításnak az engedélyezését.

A vagyon-megfosztás és osztályidegenné minősítés hercehurcai között ekkor szűnt meg közös templomba-járásunk is. A Margit körüti ferencesek épülete mind a mai napig kiváltja belőlem a keresztvetés mozdulatát, de anyám – hogy nehogy megszűnjék a családban az egyetlen kereset, a nehezen szerzett magyar irodalom tanári állása – immár egyedül, rejtőzve máshova lopakodott el templomba. Otthon továbbra is reggel-este imádkoztunk. Pénteken az iskolai étkezés természetesen húseletről állt, de nagyanyám felmentett minket az önvád alól, mondván, hogy ilyen helyzetre a pápa felmentést adott. Nagyanyám mindig felül tudott kerekedni. Régi derűje romjaival – s alig érezhető (ön-)íroniával – tárgyalt a végrehajtókkal, s a hozzánk is bepofátlankodó békekölcsön-jegyztető agitátorokkal. Adott nekik derűsen, s csak nekünk jegyezte meg, hogy nem várja vissza a kölcsönét, hiszen az I. világháborúban befizetett hadikölcsöne is elúszott. Tőle tanultam meg – később sokszor volt szükségem erre a képességre – hogy hogyan lehet csiholni: nyomorból humort.

Adomateremtő kedvének maradékaként bennem ragadt egyik újabb története. Ennek szokatlan módon még címet is adott: „Szobor hasában egy órával”. A történet megragadt bennem, merthogy nálunk a komód tetején állt egy óra, s ezt körülölelte egy női alak. Két karját széttárva mintegy fogantyút is adott a testében viselt órának. Ezt megcsodáltamkor mesélte Nani azt az esetet, ami szerinte házi gyermekorvosunkkal, a Bem József utca saroképületében lakó és rendelő Istvánicsics bácsival esett meg – mert Nani történetei mindig ismert személyekről szóltak. Az történt, hogy a doktor bácsinak karácsonyra, de még az ádvent ideje alatt valamelyik hálás betege

egy szobrot hasában órával ajándékozott. Ő azonban nem kívánta megtartani, s gyorsan valakinek továbbajándékozta. Karácsony este azután csöngetnek nála és a csomaghozó fiú átad egy dobozt, rajta egy másik hálás betege jókívánságaival. Kibontják, s hát visszaérkezett a „szobor hasában egy órával”.

A történet tetszett, de most sem kérdeztem vissza, hogy véletlenül nincs nekünk közünk ehhez az esethez?

Persze, hajlok arra, hogy aranyfüstöt fújjak egykori életünk képére. Igazság szerint azonban azt is elő tudom ásní emlékeim közül, amikor az óriási teher alatt néha rátört a rosszkedv, s ezt székely módra fejezte ki:

András, mi a különbség a pacsirta és az öregasszony között?

Mi?

A kismadár fenn énekel, a vénasszony a fenének kell.

Önsajnálkozásakor mindig kínosan éreztem magam. Volt, amikor elfáradván kiszaladt a száján: – Én csak egy öreg cseléd vagyok. – Sajnálhatta magát, de nekem esett rosszul. Mert igaz, hogy kiszolgált engemet, de önként – és én sosem gondoltam rá másként, mint akit nagyon szeretek.

Ha arra gondolok, hogyan élte meg öregedését, mindig eszembe jut egy töredék-dallam: „...szép asszonynak, jónak, jó járású lónak Kár megöregedni”.

Feltűnt nekem, hogy előszeretettel viselte fekete kalapját otthon is. Megkérdeztem, miért. Azt mondta, hogy annak finom súlya megnyugtatja a fejét. Tényleg, időnként tic-szerű rángás futott végig fején. Megrángatta az élet.

Az már nem a korához, hanem ízléséhez tartozott, hogy Ady Endrét nem szerette. (Ebben nem egyeztünk. Később én többször is végigolvastam verseinek összkiadását.) Igaz, a Nanitól megismert első Ady-vers számomra a „Fekete zongora” volt. Nani méltatlankodva véleményezte: „Mi az, hogy zúg, bóg, nyerít, mi az? A fekete zongora?...” Más okból volt benne távolságtartás Bartóktól. Én megdöbbenve fedeztem fel e törekeny, halk zeneszerző őseréjű alkotásait. Ám öneki már sebeit érintette, hogy miért foglalkozott oláh népzenevel? A hóra és zszakata zakatolása családjunkban az életünkre törő hordák emlékét sajdította fel.

Megemlítek még valamit; ezt majdnem elfeledtem. Egy ismerősöm mesélte, hogy háborút és hadifogságot megjárt nagyapjától mindenről lehetett kérdezősködni, csak egy dolgról nem. Az ávo kínzókamrájában, az Andrássy út 60-ban töltött időről. (Ma ez a Terror Háza Múzeum.) Na, erről Nani sem mesélt. Valószínűleg férje vitézi múltja és vitézi telke miatt rántották be. Ám hál’istennek végül hazaengedték.

*

Visszatérve a torokgyíkra: I. osztályos koromban hosszan voltam beteg. Amikor újra iskolába kezdtem járni, nem tudtam követni a tananyagot. Amikor lecsapott rám a torokgyík, akkor még csak az egyjegyű számokat tanultuk és most amikor felírták a táblára, hogy „12”, azt csak egy-kettőnek tudtam olvasni. A francia tagozatos osztály további nehézséget jelentett. Minden nap volt francia nyelvű foglalkozás velünk, de a többiek már előbbre tartottak. Nehezen illeszkedtem bele egyszerre két nyelv logi-

kájába. És végig idegen maradt nekem pl. a főnevek neme. Élettelen tárgyakat nemi jelleggel ellátni, számomra érthetetlen és értelmetlen maradt. Ezt csak megerősítette a későbbiekben, amikor újra kezdtem németül tanulni, az ottani háromneműség. La fenêtre miért das Fenster? Franciául nőnemű és németül semleges?

És franciául miért nőnemű a fejem???

Így nem lehet megszerezni a dolgokat.

Azóta is rossz a véleményem a nyelvtanoktatásról. Főlegesen bonyolít és erőszakosan címkéz átél, de addig nem tudatosult jelenségeket. Milyennek kéne lennie? Olyannak, ahogy nagyanyám kacagva emlegette a kis Babáci apámnak adott olasz leckéjét:

Csereznye, az csiliéze. És *ha többen vannak*, akkor csiliézi.

A család olasz ágától egyébként mindnyájan kaptunk szellemi vérfrissítést. A Rákosi-korszak ránknehezedésében üde színfolt volt egy-egy sokszor-átvizsgált – és nem ritkán megdézsmált – ajándokcsomag érkezése. Megcsodáltuk a szárított fűgét és a nagynéha ragyogva érkezett narancsot. Nagyanyám sosem fogadott el egy gerezdet sem:

– Eleget ettem én már éltemben – így hártott, s nekem eszembe jutottak a családi képek Ostendéről, rajtuk a tetőtől talpig fürdőruhába pakolt nőkről: a két háború között voltak tehetősebb pillanataink.¹⁰ Most pedig nagymami a narancs héját is gondosan eltette és szeletkéit kandírozta finom karácsonyi csemegének. Az ő szójárásával a csipetnyi finomságokat azóta is „szájbosszantónak” nevezem. Meg kell mondanom, e szűkös években minden jobb falat kettőnknek jutott öcsémmel. Nagyném olasz férjének pedig személyes lekötelezettje vagyok. A romló évek elején Magyarországon szolgált diplomataként; s amíg itt élt, eléggé rendszeresen meglátogatott minket. Egyben keresztapám lévén, Alessandro értelmiségi indíttatást akart nekem adni. Ezt bizonyossággal érzem. Életem első könyvét tőle kaptam ajándékba. Verne Gyula A tizenöt éves kapitány akkori magyar kiadása volt. Felrémlett nekem, hogy láttam a régi Verne-sorozat köteteiből néhányat szüleim könyvtárában. Elkezdtem könyveik közt keresgélni. Így kaptam rá az olvasásra. Kiszemezgettem az engem lekötő olvasmányokat, s a két háború közti magyar irodalommal is kapcsolatba kerültem. (Míg Kassák Lajos, Móricz Zsigmond és Tamási Áron kifacsart tagokkal, de ismert maradt a szovjetesedő világunkban is, ugyanakkor Herczeg Ferenc hosszú időre eltűnt, „alámerült”. Viszont Tormay Cecil, Somogyváry Gyula, Pekár Gyula, Hunyadi Sándor, Molter Károly, vagy Egri Viktor nevét azután sem tanulmányaimban, sem társaságban nem hallhattam. Ignác Rózsát is csak alig. Kálmán nagybátyám első házasságából született fiával, a finom tollú Cs. Szabó Lászlóval pedig csak a Szabad Európa rádióadó műsorában találkozhattam.) Később elkezdtem antikváriumokba járni; s ott is sok könyvet lapoztam át. Kedvenc olvasmányaim persze eltűntek a kommunizmus kiteljesedésével. Donászy Ferenc történelmi tárgyú és indián könyveihez már csak kéz alatt lehetett hozzájutni, s hosszú időre eltűnt May Károly is – hogy azután sok-sok év múltán Karl May-ként bukkanjon újra fel. A nemzeti világkép megszűntetése kiterjedt a nagy francia mesélőre is: ő pedig Jules Verne-

ként került elő a hidegháború olvadása táján. Azonban az engem a világba indító könyv Fehér Szarvas Sziklás hegyek varázslója volt. Gyermekeimnél és unokáimnál is újra elővettem.

Tehát átmolyoztam szüleim könyvtárát. Nagyanyámnál viszont régi gyermekújságokat (Én Újságom, Jó Pajtás) találtam elnyűtt kötetekben. Pósa bácsi Jó pajtása hozzám is jó volt. Trianont egy ottani gyermekversből értettem meg. Ebben egy botonyamadár (másnéven: pelikán, gödény) szundikált a vízen, szájában egy hallal, s azt váratlanul kiragadták a csőréből. Erre ez a bávatag gödény így sóhajt fel: – Lám, lám, ki gondolá, Hogy közöttünk is van olá... A már anyám gyermekkorában szétolvasott Dörmögő Dömötöröket is nagy kedvvel morzsoltam és megismertem belőlük az automobilozás kezdeteit, a korabeli országgyűlést és egykori országunk tájait, lakóit. Mackó úrral együtt utaztam, Móra Ferenc róka-emberétől, Csilicsali Csalavári Csalavértől fanyar társadalomismeretet lehetett felcsipegetni; de még Tutsek Anna kislányoknak tancéllal, de mulatságosan írt, a szeles Cilikéről szóló kalandjaiba is belenéztem. Nagy élményt jelentettek számomra a Brehm: Az állatok világa könyvkigyója. A nemcsak hogy német nyelvű, de gót betűs ismerethalmazba főleg a nagyszerű állatképek révén ástam bele magamat. Később, már külön költözvén egyik kötetét, az Emlősökről szólót el is vittem, s azután bántam, hogy ezzel megbontottam a sorozatot.

Az írott szöveg tiszteletének kialakulása szempontjából érdekes, és ma már érthetetlen, hogy a pincénkben talált ritka nyomatok (keresztanyám doktori dolgozata vagy Magyar Adorján számomra forradalmi röpirata) több példányát megsemmisítettem, mert az járt kicsi fejemben, hogy minél kevesebb van belőle, annál értékesebb. Később ezt aztán szántam-bántam, ahogy leszakadó hátú agyonolvasott könyveimet is megsirattam.

A térképekre is nagyanyámnál kaptam rá annyira, hogy a könyvócskásnál is órák hosszat bújtam a Pallas Nagylexikonának vármegye-térképeit. (Jónéhányat el is hoztam.) Így próbáltam megismerni az egykori magyar Kárpát-medence részletesebb földrajzát¹¹. Szerencsére egy teljes Pallas-sorozatot megörököltem Gyula bácsitól. Ezt kértem, meg egy üveges könyvespolcot amikor választhattam hagyatékából; s belső hökkenettel – de nem kis örömmel – láttam, hogy a másik ági rokonfiú inkább Stefan Zweiget viszi. A nagyanyámnál fellelt régi iskolai térképeken fel volt tüntetve a méretarány szemléltetésére a lap sarkán a régi Magyarország foltszerű képe: lássuk, hogy pl. Dél-Amerika mekkora a mi öröknek tekintett viszonyításunk alapján. Eltöprengtem: ha Nagy-Magyarország ilyen kicsi egy földrész térképén, akkor a csonka...?

Egykori országunk körvonala akkor égett belém. Mutatván nagyanyámnak a háború előtti iskolai térképfüzetben a régi Magyarország térképét meglódlult a képzeletem:

Olyan, mint egy nagy hal. Mint egy cethal.

Ő ezt válaszolta:

Olyan, mint egy szép kenyér. Tudott is kenyeret adni mindnyájunknak.

Erre emlékeztem, amikor a Nemzeti Fórum jelképét megalkottuk. Elmondtam ezt és Orosz István képen meg is jelent a Magyarok Kenyere.

JEGYZETEK

- 1 Erre azután még ráakott egy lapáttal későbbi barátom, Péter. Neki volt az a mondása, hogy „magyar ember kardját, faszát bal oldalán hordja.” Ám magam is tapasztaltam (főleg szerepléseknél), hogy a kard hüvelye úgy van kialakítva, hogy a bal oldali felszíne a mutatósabb; jobb oldalán a varrat van és a függesztő szerkezet. Nem is köthettem máshova fel, mint bal oldalamra. Talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy jobb kézzel kezdtem a vívástulást.
- 2 Így van írva: hosszú „ú”-val.
- 3 A pont nélküli „i” a török nyelvben az i hang mély párja. A magyarban nem jelöljük, pedig vannak ilyen szavaink, pl. „nyíl” > „nyilak”, „csík” > „csíkot”.
- 4 Egy tőle származó unokanővérem, Kovács Irén a kanadai Hamiltonból 1993-ban meg is talált engem.
- 5 nagyénérik,- németül. A belém vésődött szavak jelentése: játszani, sétálni menni, s „Ne a gyermek előtt!”
- 6 „Így lovagolnak a kicsik...”
- 7 Látod, itt lehet használni a „magasságában” jelzést, s nem az időpont-meghatározásakor.
- 8 Ezt a módszer továbbfejlesztette Ádi unokám. Vele, ha angolul tanulunk, mindig eszébe jut valami sürgős ötlet. Én azonban ennek örvén már nem megyek bele magyar társalgásba, hanem felajánlom, hogy beszéljük meg angolul.
- 9 A háborúból való kiugrásban szerepet vállaló, majd a szovjetek eltüntette báró Atzél Ede fia. 56 után évekig volt börtönben. A csángók napi ügyeinek segítségével találtunk egymásra.
- 10 Ost-ende= kelet vége, egyúttal a nagyvilágba való kitekintés élményét is adta. Persze volt, amikor torzán. Ilyen volt, amikor nagy meggyőződéssel mesélte Nani, hogy a néger az afrikai napsütéshez vannak szokva – mert ő látott egy tengerjáró hajó fedélzetén egy néger matrózt a nyári napsütésben fogvacogva dideregni. Mai eszemmel azt mondanám, hogy azt szegényt bizonyára éppen váltóláz-roham kínozza.
- 11 Ennek kapcsán be kell látnom az élethossziglan történő tanulás igazságát, mert így is csak 80 évesen tudtam meg, hogy a mai horvát Kalnik magyarul eredetileg: Kemléki-hegység.